

УДК 94(477.7) "1683"

Тарас Чухліб

“ІХАВ КОЗАК ЗА ДУНАЙ...”: ПОХІД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ ДО УГОРЩИНИ ТА СЛОВАЧЧИНИ ПІСЛЯ ВІДЕНСЬКОЇ БИТВИ 1683 р.

У статті висвітлюється участь козацтва та шляхти з України-Русі у поході військ Австрійської імперії та Речі Посполитої проти турків до Угорщини і Словаччини. Ця військова кампанія відбувалася після завершення Віденської битви 12 вересня 1683 р.

Ключові слова: Віденська битва 1683 р., козацтво в Угорщині і Словенії.

Військове командування антиосманської коаліції протягом декількох днів після перемоги над турками під Віднем 12 вересня 1683 р. було неспроможне вирішити куди ж їм далі рухатися: чи переслідувати армію Кари Мустафи, чи йти звільняти від турків Буду, або ж вибивати османські гарнізони з потужних опорно-стратегічних фортець у словацьких Нових Замків¹ та угорському Естергомі²? Австрійський князь Карл V Лотарінгський схилився до останнього варіанта. Його підтримав Ян III Собеський, який вирішив, рухаючись у напрямку Польщі, продовжити переможну ходу своєї армії на території Угорщини і Словаччини. Опорними пунктами султанської влади у цих країнах був ряд завойованих Османами впродовж попередніх років фортець та замків, які розташовувалися вздовж, або неподалік Дунаю. Ще італійський поет доби Відродження Торквато Тассо у своїй знаменитій поемі “Звільнений Єрусалим”, яка протягом довгих років запалювала європейців на боротьбу з турками, оцінював можливості цієї річки як “швидкоплинучого Дунаю”, який “берегів не криє”³.

Українською мовою твір Тассо було перекладено саме після Віденської битви, у другій половині 80-х – 90-х рр. XVII ст. “Ой, тиха водо, бистрий Дунаю”,⁴ – співали українці понад три століття тому, засвідчуючи свою повагу до найбільшої річки Європи, яка неодноразово була свідком багатьох знакових історичних подій. Але чи

¹ Поселення Нові Замки (слов. “Nove Zamky”, нім. “Neuhausel”, угор. “Ersekujvar”, тур. “Eyalet-i Uyvar” виникло спочатку як фортеця. Була збудована протягом 1573 – 1581 рр. з метою оборони проти турецько-татарських вторгнень й була однією з найсучасніших військово-інженерних споруд у тогочасній Європі. Невдовзі навколо фортеці виникло місто з однойменною назвою. Неодноразово атаковане Османами й завойоване ними у 1663 р. Протягом 1663 – 1685 рр. було центром турецької провінції. У 1685 р. звільнене від мусульман австрійськими військами Карла Лотарінгського. У XVIII ст. фортецю розібрали.

² Наддунайське місто Естергом (угор. “Esztergom”, тур. “Ostorgon” пол. “Ostrzyhom”) у XIV – на початку XV ст. був столицею угорських королів. Знаходиться за 40 км на північний захід від Буди. Центр османського санджаку в Будинському еялеті. В окремих, особливо німецькомовних, документах зустрічається й інша назва Естергома-Гран. Очевидно така назва виникла з огляду на те, що ця фортеця стояла у гирлі річки Гран (Грон), яка впадає у Дунай. Вперше завойований Османами ще в 1533 р., однак через півстоліття відвойований австрійцями, але на переломі XVI – XVII ст. знову потрапив під владу Високої Порти. Залишки фортеці збереглися й до цього часу.

³ Торквато Тассо. Действія Кюфреда, или Єрусалиму Свободженнаго // Українська поезія. Середина XVII ст. / Упорядники В.Крекотень, М.Сулима. – К., 1992. – С.123.

⁴ Возняк М. Матеріали до історії пісні і вірші: Тексти і замітки. – Львів, 1913. – С.17; Українська поезія. Середина XVII ст. – С.363.

не найбільш відомими серед них став похід польсько-австрійських військ у другій половині вересня – листопаді 1683 р. з метою відвоювання придунайських володінь Османів. Активну участь у цій військовій операції брало козацтво та шляхта з України-Русі⁵.

Отже, через шість днів після битви за австрійську столицю, 18 вересня 1683 р., армія Яна III Собеського разом з імператорськими підрозділами була вже неподалік від Братіслави. Король знову писав до Кракова про необхідність швидшого прибуття козацьких полків з України. У відповідь на черговий лист короля Марія Казимира відповідала: “...Відділ війська Коронного під керівництвом його м[ило]сці Даниловича, разом з Козаками, які звідусіль щоденно прибувають, посувається значно швидше. Поляків і Козаків разом є дві з півтисячі або навіть більше...”⁶. 20 вересня військо Речі Посполитої зупинилося навпроти Братіслави й чекало на зведення мостів через Дунай.

У листі до короля від 24 вересня Марія Казимира пропонувала встановити “власну пошту”, тобто поштовий зв’язок між Краковом і польським обозом в Угорщині, для чого просила у короля виділити 20 козаків⁷. З реляції священника Бернарда Бруліга, який був настоятелем одного з християнських монастирів на території Моравії у Словаччині, знаємо, що через його “кляштор” у другій половині вересня марширували козацькі полки⁸. 28 вересня Ян III Собеський повідомляв про те, що до його армії, яка перебувала неподалік містечка Сан-Петер, приєдналися полки Якуба Ворони⁹ і Яна Менжинського. Полковникові Семену (Корсунцю - ?) з іншими козацькими підрозділами наказувалося йти “звичайною дорогою за другими”¹⁰. До речі, у післявіденському поході брав участь й інший Семен - Палій. Про участь майбутнього білоцерківського (фастівського) полковника Семена Палія у віденських подіях свідчив пізніше сам Ян III Собеський, який в одному з своїх пізніших листів (від 6 грудня 1694 р.) писав до цього козацького старшини: “Вдячні богатирю з-під Відня, вірної і зичливої твоєї прислуги, яку весь час нам і Речі Посполитій засвідчуєш...”¹¹. Припускаємо, що Семен Палій, а також Захар Іскра та Самусь знаходилися серед старшини тих підрозділів (очевидно, Я. Ворони або ж І. Киліяна), які прийшли до Австрійської імперії з Запорозжжя.

Протягом 26 – 27 вересня 1683 р. до армії Речі Посполитої влилося близько 1 тисячі 400 козаків. Козацьке військо у складі армії Речі

⁵ Про участь українців у Віденській битві 1683 р. див.: Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500 – 1700 pp. – К., 2010.

⁶ Kazimiera M. Listy Jana Sobieskiego. – Warszawa, 1966. – S. 250.

⁷ Ibid. – S. 244.

⁸ Wimmer J. Odsiecz wiedeńska 1683 r. – 1983. – S.109.

⁹ Якуб (Яків, Ян) Ворона походив з православного шляхетського роду Ворон (Вороничів). У 1669 р. підписав Глухівські статті з Москвою як хорунжий одного з піхотних полків, а на початку 80-х pp. він вже був серед старшини Запорозької (Чортомлицької) Січі. Протягом лютого - липня 1683 р. бачимо його разом з десятком січовиків, які проживали у королівському замку в Яворові на Західній Україні. У серпні того ж року від імені Яна III Собеського закликав Запорозьку Січ до повернення під владу Речі Посполитої. Після віденської кампанії деякий час перебував на Правобережній Україні. Близько 1689 р. знову переходить на Запорозжжя. У жовтні 1692 р. очолював запорозьке посольство до Криму (Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. 1686 – 1699 pp. – К., 2002).

¹⁰ Listy do Marycenki. – T. 2. – S. 241; Helcel A. Listy. — S. 156.

¹¹ Antoni (Rolle) A. Bunt y Palejowe // Rzewodnik naukowy i literacki. – Roczn. VI. – Lwow, 1878. – S.181.

Посполитої поділялося на полки, які в свою чергу ділилися на сотні, а ті – на курені. Українські підрозділи спочатку підпорядковувалися польному гетьману Корони Польської М.Сенявському, а після його хвороби – великому коронному гетьману С.Яблоновському. Невідомо чи обрали згідно зі звичаєм прибулі до Угорщини козаки наказного гетьмана. Очевидно, що безпосереднє командування здійснювалося полковниками, які збиралися на військові (похідні) старшинські ради. На ці ради традиційно також допускалися генеральний писар та військовий суддя. Полковники командували за допомогою середнього офіцерського (старшинського) складу, до якого входили: полкові писар, осавул, хорунжий та сотник. Своя старшина була і в козацьких сотнях, яку окрім сотника представляли сотенні осавул, хорунжий та курінний отаман. Найнижчу ланку репрезентували “служиві молодці”, з яких призначалися прапорний, пушкарі, довбиш і трубач. Окремі козаки виконували роль лікарів, яких називали цирульниками. Зазвичай під час походу в козацькому війську був і свій священник – капелан.

На початковому етапі післявіденського походу король неодноразово звертався до своєї дружини з проханням якнайшвидше присилати йому козаків: “Скільки вже є тих там козаків, хай вже йдуть швидше з Литвою, для кращої їхньої безпеки”¹². З огляду на те, що королівське військо у результаті втрат у боях та у результаті хвороб значно зменшилося (джерела засвідчують, що в ньому залишилося тільки 16 тисяч вояків)¹³, нетерпіння Яна III Собеського було цілком вмотивованим. 27 – 29 вересня польські та українські частини здійснили переправу через великий Житній Острів (болотиста територія міжріччя між Дунаєм, Малим Дунаєм та Вагом), а вже 2 жовтня авангард армії дійшов до містечка Комарна¹⁴. Тут знову між польськими та австрійськими воєначальниками відбулася нарада відносно подальшого руху союзницького війська, на якій було вирішено йти у напрямку Естергома.

За повідомленнями тогочасних європейських “новин” (які потребують додаткового підтвердження), поки християнські союзники рухалися вздовж Дунаю, кілька козацьких підрозділів здійснили самостійний похід у напрямку турецьких володінь у Боснії. Перейшовши річку Саву, українці завдали туркам чимало шкоди, але на зворотньому шляху, під час переправи були атаковані турецьким загоном й втратили декілька десятків козаків¹⁵. У цей самий час козацькі розвідники були розіслані у напрямку фортеці Паркани¹⁶, куди

¹² Kazimiera M. Listy Jana Sobieskiego. – S.241.

¹³ Acta Historica res gestas Poloniae. - Vol. 2. - Pars. II. – С.423 – 424.

¹⁴ Комарно (Komarno) вперше згадується у документах за 1037 рік. Розташоване у надзвичайно важливому перетині водних шляхів, на східному краю своєрідного острова, який утворювали течії Дунаю, Малиго Дунаю та Вагу. Відомо, що у 1241 р. фортеця у Комарному витримала штурм військ татаро-монгольського хана Батия. Добудована протягом XIV – XV ст. місцева фортеця також змогла вистояти перед неодноразовими османськими нападами у XVI ст. Однією зі визначних пам'яток Комарного є місцева православна церква з старовинним іконостасом, яка разом з фортецею збереглася до нашого часу.

¹⁵ Бібліотека Музею Чарторійських у Кракові, відділ рукописів (далі – БМЧ Краків). – Теки Нарушевича (далі – ТН), № 179. – Арк. 703.

¹⁶ Паркани (угор. “Parkany”, нім. “Parkan”) згадуються у джерелах за 1075 р. Захоплено Османами після завоювання Буди в 1541 р. Місцева фортеця знаходилася на протилежній стороні Дунаю навпроти Естергому. У XX ст. Паркани було перейменовано на честь основоположника сучасної словацької мови, “батька” словацької нації Людовита Штура (1815 – 1857 рр.) й сьогодні мають назву Штурово (“Sturovo”).

рухалися основні частини армії Яна III Собеського. 6 жовтня військо Речі Посполитої вже було за 20 км від Парканів, а наступного дня, у четвер, королівська армія наблизилася до містечка. Висланий на чолі передової розвідки коронний стражник С. Бідзінський, який очолював дві драгунські хоругви, отримав наказ короля збирати на Дунаї човни для передачі їх козакам, які мали забезпечити переправу¹⁷. Окрім того, планувалася участь козацької флотилії у можливих локальних сутичках з турками на річці Гран, яка протікала поблизу. Саме місто оточували дерев'яно-земляні укріплення з ровами та валами з частоколами. Польська розвідка не встигла повідомити короля про прихід під Паркани 5-тисячного підрозділу Кара Мегмеда-паші, а тому в першій битві під цим містечком війська Речі Посполитої зазнали відчутної поразки. Поляки та українці втратили вбитими від 500 за одними відомостями, і до 3 тисяч чоловік - за іншими¹⁸. Сам Ян III Собеський ледве утік з місця проведення бою в оточенні лише семи шляхтичів¹⁹, серед яких був і луцький староста А.Мянчинський.

*Турки зраду там готують,
При Парканах ся шикують
І зненацька наступають
В четвер ляхов побивають...*²⁰.

Так у віршованій формі оцінював тогочасні події учасник Віденської битви львівський православний єпископ Йосиф Шумлянський²¹.

Через два дні, в суботу 9 жовтня, відбувся вирішальний бій з військом Кара Мегмеда-паші, яке збільшилося до 14 тисяч чоловік. Війська європейських союзників нараховували близько 30 тисяч вояків. Фронт битви розтягнувся майже на 5 км. Перемогти їх вдалося завдяки вдалому маневру польської королівської піхоти на чолі з В.Лещинським і В.Щукою та козацьких підрозділів Я.Ворони та Й.Менжинського. Вони несподівано вдарили у північний фланг турок і змусили їх відступити. Сучасниками тих подій, зокрема самими Яном III Собеським та австрійським імператором Леопольдом I Габсбургом, ця битва оцінювалася навіть вище ніж історичний бій під мурами Відня²². Адже у

¹⁷ Wolinski J. Parkany (17 i 9 pazdziernika 1683 r.) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – T.VI. – Z.I. – Warszawa, 1933. – S.47.

¹⁸ Wimmer J. Wieden 1683. – S.368.

¹⁹ Учасник Віденської кампанії лівобережний козак Михайло Мовчан так описував цю ситуацію: "...вже хтось від турків, оголивши меч, хотів ударити короля, і ударив би був, якби хтось воїн польський з ручної фузеї не убив неприятеля; знеможеного короля і гарячністю воїнського серця так ослабленого, як на коні ледве сидіти зміг, полковник якийсь і другі шляхтичі на рамена піднявши, з собою винесли" (Антонович В. Прилуцький есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. – 1885. – Кн.1. – С.57 – 84).

²⁰ Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. – С.123.

²¹ Про діяльність Й. Шумлянського див.: Петрушевич А. Йосиф Шумлянський. – Львов, 1862; Троицкий П. Об Иосифе Шумлянском, епископе львовском, галицком и каменец-подольском // Подольские епархиальные ведомости. – №11. – 1865. – С.472 – 485; № 13. – С. 572 – 584; Шараневич И. Йосиф Шумлянський, русский епископ Львовский от г. 1667 до г. 1708. Биографический начерк с портретом. – Львов, 1896; Andrusiak M. Jozef Szumlanski: pierwszy biskup unicki Lwowski (1667 – 1708). Zarys biograficzny. – Lwow, 1934; Заикин В. Еп. Иосиф Шумлянський и Ставропития. – Львов, 1935; Чухліб Т. Йосиф Шумлянський - людина Сходу та Заходу // Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. – К., 1999. – С.295 – 300; Wawrzzeniuk P. Confessional Civilising in Ukraine: The Bishop Iosyf Shumliansky and the Introduction of Reforms in the Diocese of Lwiv 1668 – 1708. – Stockholm, 2005 та ін.

²² Гусарова Т. Австрійские Габсбурги в войне с Османами в 1683 – 1699 гг. От осады Вены до Карловицкого мира // Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в. – Ч.2. – М., 2001. – С.260.

битві під Парканами загинуло близько 9 тисяч турків на чолі з бейлербеєм Боснії Гизир-пашею та бейлербеєм Караману Мегмед-пашею. У полон було взято близько 1 тисячі 500 мусульман разом з бейлербеєм Сілістрії Мустафа-пашею і бейлербеєм Сівашу Галіл-пашею. Йосиф Шумлянський писав з приводу цієї перемоги християн:

*Та в суботу під Парканом
Дано хльосту турком-паном –
На полю їх покладано,
Зо всіх сторін в Дунай гнано...²³.*

Інший українець, Самійло Величко, на основі тогочасних “летючих листків” описав таку картину двох битв поблизу Парканів: “Король... з усім своїм кінним військом відразу рушив налегці у погоню за турками до замків Нових Парканів. Але там фортуна йому відмінилася, бо хоча було забито 6 000 яничарів, однак кінні турки, зібравшись у великому числі, міцно й сердито вдарили на польські й козацькі війська і, зламавши їх, учинили їм значний ущербок, де й самому королеві з сином довелося б випити невільничу чи смертну чашу, коли б свої воїни не дали йому в тому разі рятунок. Коли потім ззаду наспіли німецькі й польські війська з обозом, піхотами та гарматами, турків було до решти зломлено й прогнано аж до Стригона (Естергома. – Т.Ч.)²⁴.”

З огляду на значну участь українських козаків у цій битві, король дозволив їм забрати із спішно залишеного османським гарнізоном Парканів усі наявні матеріальні цінності²⁵. Після чого місто було спалено. Сучасники засвідчували, що турки панічно втікали з міста й скупчилися на мосту через річку Гран. Той не витримав такої кількості людей й впав, а багато турецьких вояків попадало у річку й виплило на острови. Однак там їх “охочими козаками, що вплав за ними відправилися, на островах вщент знищено”²⁶.

*Баші-турки, як бидлята,
Пошли в Дунай, небожата;
Там же ляхи їх рубали,
Кров'ю Дунай фарбували...²⁷ –*

описував ті події львівський єпископ. А невідомий очевидець стверджував, що “з козаками нам дуже добре” й засвідчував, що поки польські хоругви відпочивали після Парканської битви, загони козаків здійснювали рейди у навколишній місцевості й робили засідки на турків.

Під час переправи через Дунай поблизу угорського міста-фортеці Естергом (у джерелах різного походження згадується як Ештергом, Остригом, Стригом, Стрігоніум, Стригон, Стригонь та ін.), який знаходився на протилежному березі навпроти Паркан, козаки полковника Я.Ворони не змогли взяти у полон турка на другому березі річки, що викликало невдоволення короля. У листі від 15 жовтня Ян III Собеський, під час будівництва мосту через Дунай, засвідчував:

²³ Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. – С.123.

²⁴ Величко С. Літопис. – Т.2. – К., 1991. – С.294 -295.

²⁵ Wimmer J. Wieden 1683. – S.375.

²⁶ БМЧ Краків. – ТН, №179. – Арк.695.

²⁷ Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. – С.123.

“...Пробували носом води Козаки, якби були на тій стороні щось добре зробили, язика взяли б: але то каналї і не треба жодного сподівання на них покладати. Самі особливо Ворона [призналися], що то вони простих хлопів зтягнули, не Козаків, бо так швидко Козаків не могли дістати. Жаль, о Боже, лише кошти!...”²⁸. Очевидно, що серед майже півтори тисячі чоловік, яких завербували Я.Менжинський і Я.Ворона поряд з козаками з Правобережжя та Запорозької Січі були й українські селяни (“прості хлопи”). Проте невдовзі польський монарх змінив гнів на милість - у листі від 20 жовтня він зазначав, що його на той час хвилювали три думки, одна з яких була про підсилення його армії українськими козаками.

Однак через деякий час невмілі дії селян з Правобережної України знову викликали монарше невдоволення: “...Ці гультяї боягузи негідні, щоб про них думати, а не тільки писати і турбуватися про них”²⁹. Правда, українці не були винятком, адже одночасно Ян III Собеський гнівався й на польську шляхту, відзначаючи, що “офіцери нерозумні, недбалі, непильні, самі на них нарікають і волають вояки, особливо в драгунії”³⁰.

Незабаром козацька “честь” була врятована. 27 жовтня українці відзначилися в під час облоги та штурму Естергома. Треба відзначити, що це місто обороняло близько семи тисяч турецьких вояків. Поразка під Парканами змусила турків направити на підмогу гарнізону Естергома елітні відділи бейлербея Анатолії Газінедара Гасана-паші. На військовій нараді великий візир Кара Мустафа дуже турбувався про стан обороноздатності фортеці. Перед штурмом Естергому до польсько-австрійських сил нарешті приєдналися німецькі полки (більш ніж 5 тисяч чол.) з Бранденбургу та Баварії на чолі з електором Максиміліаном II Емануелем, які йшли з-під Відня.

Про дії українського полку Апостола під Парканами та Естергомом розказали згодом рядові козаки, які входили до його підрозділу: “...Ходили під Пархан і під Стригон і взяли ті городи”³¹. Окрім того, участь підрозділів українського козацтва у штурмі Естергома засвідчує й інформація зі “Щоденника зайняття Стригоня в 1683 р.” невідомого автора. Рукопис був розшуканий істориком Янушем Волінським серед паперів родини Пжезьдецьких у Варшаві³². Самійло Величко цілком вірно описував ситуацію, що склалася поблизу цієї фортеці, коли поляки, австрійці й українці турків “не без свого ущербу докінчили – одні впали на землю від християнської зброї трупом, а інші потопилися у Дунаї: зламався був міст; місто ж Стригон дісталася тоді в християнські руки”³³. Інший козацький літописець І.Янушкевич писав, що Ян III Собеський “місто велике цесарське, назване Стригоння, яке турки завоювали були, в сто літ того ж дня, якого взяли, цесареві

²⁸ Listy do Marycenki. – Т. 2. – S. 257.

²⁹ Ibid. – S. 262.

³⁰ Listy do Marycenki. – Т.1. – Warszawa, 1970. – S. 557.

³¹ Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.5. – К., 2005. – С.631; Чухліб Т. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь в ній українського козацтва вклучно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 6. – К.,2006. – С.609.

³² Działusz zajęcia Strzyżonia w 1683 r. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – Т.VI. – Cz.I. – Warszawa, 1933. – S.101 – 105.

³³ Величко С. Літопис. – Т.2. – С.295.

відшукав. І там кавалерію турецьку тисяч 80 трупом поклав, а татари втекли, бо їх там вбито тисяч три...”³⁴. Звичайно, що останнє свідчення чернігівського судового писаря було великим перебільшенням й, швидше, стосувалося подій навколо Парканської битви 9 жовтня, хоча й там турків і татар загинуло вдсятеро раз менше. Про велике значення Естергому, який у добу пізнього середньовіччя був однією з резиденцій угорських королів, для турків свідчить той факт, що отримавши звістку про його втрату, султан Мегмед IV, який на той час перебував у Белграді, наказав стратити командувача османською армією у Європі й свого великого візира Кара Мустафу.

Після зайняття цієї турецької фортеці на військовій раді християнської коаліції було ухвалено рішення йти на “зимові квартири”, тобто повертатися додому. Ще перебуваючи поблизу Естергома, Ян III Собеський повідомляв у листі до дружини про ведення переговорів про здачу зброї з алепським і нікопольським пашами.³⁵ Цікаво, що турецькі воєначальники під час переговорів з польським королем особливо нарікали на те, що до їхньої поразки на землях Австрії та Угорщини призвело ні що інше як діяльність українського гетьмана П. Дорошенка (!) та угорського князя І.Тьокьолі³⁶.

31 жовтня 1683 р. польско-австрійські війська вирушили у напрямку до річки Іпель, через яку переправилися 4 листопада й продовжували рух вздовж лівого берега. 5 листопада до армії Яна III Собеського нарешті приєдналися основні козацькі полки Максиміліана Булиги-Курцевича, Семена (Корсунця - ?), Василя Іскрицького, Даровського та Яна Міхала Мислішевського³⁷, які змусили короля змінити свою думку про військову спроможність українців³⁸. Десь у ці дні полякам вдалося визволити з турецького полону (обміняти на захоплених турків) секретаря королівни Марії Казимири, француза Далерака і двох козаків, “що при ньому були”³⁹.

9 листопада 1683 р. християнська армія підійшла до словацького міста Сецени (у джерелах також згадується як Щецени, Сечень, Сечин та ін.)⁴⁰. Цю турецьку фортецю обороняли 560 сіпагів, 300 яничарів, а також

³⁴ Цит. за: Мищик Ю. Чернігівський літопис // Сіверянський літопис. – 1996. – № 4 (10). – С. 105 – 122.

³⁵ Maria Kaziemiera i Jan Sobiescy. Listy okresu odsieczy wiedeńskiej. – S.118.

³⁶ Турецькі бейлербеї наголошували тут на непостійній політиці Петра Дорошенка та Імре Тьокьолі щодо Османської імперії, яка полягала у лавіруванні між Стамбулом, Варшавою та Московією (у випадку з українським гетьманом), а також – Стамбулом, Віднем та Варшавою (аналогічно діяв і куруцький ватажок). Саме це, на думку намісників Алеппо та Нікополя, призвело до відступу мусульман з України, Австрії, Угорщини та Словаччини. До речі, Османи досить довго пам'ятали гетьманування П. Дорошенка й згадували про нього не лише у 1683 р., але і на початку XVIII ст., коли у султанській грамоті Агмеда III на ім'я Пилипа Орлика від 12 травня 1712 р. зазначалося, що під владою цього українського правителя має бути “Україна на цьому березі Дніпра...”, де також раніше Петро Дорошенко, гетьман Запорозжців та Українців оставався та володів із усім своїм народом” (Сб. статей и матеріалов по истории Юго-Западной России. – Вып.2. – К.,1916. – С.76; Пріцак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною? // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вып.1. – К.,1992. – С. 307).

³⁷ Шляхтич Я.-М. Мислішевський добре знав українську мову, адже з 1665 р. був чернігівським хорунжим (хоча обіймав посаду коменданта Кам'янець-Подільської фортеці з другої половини 1660-х і до 1672 р.). У 1675 р. за дорученням Яна III Собеського Я.-М. Мислішевський провів переговори з гетьманом Петром Дорошенком. Протягом 70-х – 90-х рр. XVII ст. – посол (в т. ч. і директор) сеймика Подільського воєводства, а також послом від подільського шляхетства на сейм Речі Посполитої (БМЧ Краків. – Од. зб. 423. – Арк. 269 – 270; Akta sejmiku podolskiego in hostico 1672 – 1698 / Wyd. J. Stolicki. – Krakow, 2002. – S.18 - 20, 21 – 22, 34 – 35).

³⁸ Helcel A. Listy. – S. 420.

³⁹ Ibid. – S. 418.

⁴⁰ Сьогодні цей населений пункт називається Сечанки (слов. “Secianky”), розташований неподалік міста Крупіна у Словаччині.

місцеве мусульманське населення. На озброєнні у місцевого гарнізону було більше ніж 20 гармат великого калібру. Сеценський замок, окрім кам'яних мурів з вежами, оточували три лінії валів з дерев'яними засіками висотою до 4 м. Цю важливу інформацію роздобула козацька розвідка. Польський мемуарист Ян Пасек, зі слів свого племінника Станіслава, який брав участь у поході до Угорщини й Словаччини, яскраво описав епізод, пов'язаний з розвідувальною операцією напередодні штурму⁴¹. Її доручили українцям, які мали добути “язика” з турецької залоги. Кільканадцять сміливців зробили засідку серед дерев саду, який розташовувався неподалік фортечної стіни. А двоє козаків підійшли під самий мур і викликали на себе вогонь з рушниць. Один з українців зробив вигляд, що його вбито і впав на землю. Його товариш спочатку почав трясти “тіло”, а потім почав знімати з нього вбрання. Тим самим він давав розуміти ворогу, що той вбитий. Побачивши це, турки почали стріляти ще більше, а тому козак почав втікати у напрямку військового табору. Через деякий час з міста вийшов турок, подивився навколо і нікого не побачивши під деревами, почав знімати червоний жупан з “мертвого” козака. Почав розцібати йому гудзики, а той схопив його за шию й покликав побратимів, які вискочили із засідки й схопили довірливого турка. Той відразу ж був конвойований до короля Яна III Собеського і розповів важливі відомості: “...Випросив король з язика, що при надії на Бога Сечин може стати нашим і наказав готуватися до штурму”⁴².

За військовим планом, який було укладено напередодні місто з однієї сторони мали атакувати австрійські та бранденбурзькі підрозділи, а з іншої – річпосполитські відділи. Однак першими атакувати передмістя Сецен доручили 15 листопада саме козацьким полкам М.Булиги, В.Іскрицького, С.Корсунця та Я.Мислішевського та хоругві луцького старости А.Мянчинського. “А вони (козаки. — Т.Ч.) пішли так швидко, відважно і мужньо, що під димом опанували зараз не тільки передмістя і стодоли, але й першу палісаду і браму та заткнули в ній свої прапори з хрестами; і моєму серцю на потіху, швидше Ваша Милість розкажіть його милості отцю нунцію, бо напевно виправили свою репутацію [козаки] і в усіх заслужили собі на велику славу (підкр. – авт.)”⁴³ — так описував польський король перший штурм добре укріпленої фортеці й звертався до Марії Казимири, щоб та швидше повідомила про це папського нунція у Польщі, який, у свою чергу, сповістив би про цю допомогу до Ватикану. Під час цього наступу українці втратили до 20 чоловік вбитими і ще з десятків були поранені.

Очевидець атаки козаків на позиції турків у передмісті Сецен М.Дяковський відзначав, що під час неї загинуло “кільканадцяти Козаків і жовнірів”. Окрім того, він залишив свідчення про існування у козацьких полках лікарів-“цирульників”⁴⁴, які після бойових дій здійснювали медичний

⁴¹ Pamietniki Jana Chryzostoma z Gozlawic Paska. – Lwow, 1923. – S. 329.

⁴² Ibid. – S. 329.

⁴³ Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. – С. 34.

⁴⁴ Один з учасників битви під Віднем та післявіденського походу, руський шляхтич Миколай Дяковський у своєму “Щоденнику Віденської оказії” в записі за 5 листопада 1683 р. залишив свідчення про те, як українські козаки уникали хвороб та захищалися від холодних ночей: “Особлива справа, коли Козаки, щоб не було якоїсь лихоманки вже довгий час

нагляд за пораненими: “Козаки, які також мають своїх цирульників, прикладають на рани трохи землі змішаної порівну зі слиною. Прояви такого лікування начебто непогані. Є й такі, що рани промивають сечею”⁴⁵. Відразу ж після стрімкої атаки козацьких полків рушила у бій польська піхота і драгуни, а потім на відвойованому українцями плацдармі були встановлені гармати, щоб вести вогонь по місту. Після тригодинної атаки, що супроводжувалася артилерійським обстрілом, турки капітулювали. На думку істориків, взяття християнськими військами Сецен стало важливою стратегічною перемогою, адже тим самим перетинався шлях до турецької фортеці Нові Замки⁴⁶. Невдовзі ця найбільш заглиблена на територію Словаччини османська твердиня також була відбита в Османській імперії.

З огляду на перемоги в Угорщині та Словаччині Ян III Собеський 29 листопада з обозу, що перебував поблизу Дунаю, послав до білоцерківського коменданта Ернеста Оттона Раппе “з донесенням про вікторію Його Королівської Милості, щоб запорожців затягнули на свій бік”⁴⁷. Той, у свою чергу, звернувся із закликом про допомогу польсько-австрійським силам до старшини і козаків Війська Запорозького Низового, які на своїй раді ухвалили рішення підтримати боротьбу європейських країн проти Османської імперії⁴⁸.

Після зайняття Сеценської фортеці армія Яна III Собеського рушила через Римацьку Суботу у напрямку міста Кошице⁴⁹ й, обійшовши його на початку грудня вже була поблизу м. Пряшова⁵⁰. Лише у цей час, 19 листопада, до неї приєдналися передові загони 10-тисячного литовського війська, яке очолювали Казимир Ян Сапега та Ян Огінський. 8 грудня під Сабіновим⁵¹ авангардні підрозділи на чолі з волинським шляхтичем Атаназієм Мянчинським розбили загін

випивають перед сном мірку горілки з порохом до стрільби. Замість пороху вживають інколи й попіл. І то, виявляється, ефективні ліки”. Цікаво, що у даному випадку поляк повторив спостереження француза Г.-А. де Боплана, які той записав майже за 40 років до віденських подій й опублікував у своєму щоденнику в 1651 р.: “Я бачив козаків, хворих на лихаманку, які, щоб одужати, не вживали нічого іншого, окрім півзаряду гарматного пороху: розвівши його навпів і випивали... Я бачив також, як інші брали попіл і змішували його з горілкою, як говорилося вище, і випивали з таким же результатом”. Про важливість лікувальних процедур засвідчувала надзвичайно велика смертність серед вояків Речі Посполитої – майже 5 тисяч захворіло, а частина вмерла внаслідок дизентерії (червінки) та інших хвороб. Так, зокрема, на початку жовтня 1683 р. померли вінницький староста С.Ходоровський та волинський каштелян С.Ледуховський. Тяжко хворими під час походу були київський каштелян Ф.Дзедушицький і навіть сам польний гетьман, волинський воєвода М.Синявський, який помер на завершальному етапі походу до Угорщини і Словаччини, у листопаді 1683 р. (Dyakowski Mikolaj. Dyaryusz wiedzenskiej okazyi roku 1683. – Warszawa, 1983; Боплан де Г. А. Опис України. – К., 1990).

⁴⁵ Dyakowski Mikolaj. Dyaryusz wiedzenskiej okazyi roku 1683. – S.9.

⁴⁶ Wimmer J. Wieden 1683. – S.391.

⁴⁷ ВМЧ Краків. – ТН, Ф.179, №181. – Арк. 843.

⁴⁸ Станіславський В. Запорозька Січ та Річ Посполита. – С.23.

⁴⁹ Військо Речі Посполитої обійшло Кошице (слов. “Kosice”) стороною, зважаючи на виснажливий похід, дощову погоду та неприступність місцевої фортеці, яка мала чотири лінії укріплень. В. Григорович-Барський, який у XVIII ст. здійснив подорож з Києва до Риму в своїх подорожніх записках залишив свідчення про Кошице, що “це місто прекрасне та неприступне”. До речі, з 1657 р. у місті діяв університет, у якому навчалися та викладали багато русинів-українців. Саме Кошице стало столицею куруцького повстання на чолі з І. Тьокьолі (Семенюк С. Український північник по Словаччині. – Львів, 2007. – С.153).

⁵⁰ Місто Пряшів (слов. “Presov”) у IX – XII ст. разом з околицями було найбільш віддаленою на Захід територією Київської Русі. Сьогодні є своєрідною столицею Східної Словаччини та сучасного українства цієї країни. За підрахунками вчених на початку XX ст. навколо цього міста нараховувалося 279 руських/українських і близько 200 змішаних українсько-словацьких містечок і сіл.

⁵¹ Згідно з окремими даними у словацькому містечку Сабінові (слов. “Sabinov”), де проживало чимало русинів залишилися “на зиму” кілька козацьких сотень, однак через деякий час українські козаки були захоплені в полон прихильниками І. Тьокьолі. Подальша їхня доля невідома (Семенюк С. Український північник по Словаччині. – С.267).

словацьких повстанців, які підтримували турецького васала Імре Тьокьолі. 13 грудня 1683 р. польсько-литовське-українське військо під Мушином перейшло кордон і вступило на територію Речі Посполитої.

Джерела стверджують, що після завершення походу до Угорщини і Словаччини козаки Апостола супроводжували до Львова тіло померлого під час кампанії від хвороби свого командувача, польного гетьмана і волинського воєводи Миколая Сенявського. Окрім того, у закарпатській фортеці Унгвар (Ужгород) для допомоги місцевому гарнізону було залишено близько 500 (за іншими даними – 3 тис.) козаків, які поверталися з походу.

За одним із повідомлень, осавулом у них був Андрій Могила, майбутній наказний гетьман, який, очевидно пробув в Унгварі недовго (або ж взагалі там не був), а вже у грудні 1683 р. він уже брав участь у поході до Молдавії та Північного Причорномор'я. В одному з документів згадується про “козаків з Унгвару під паном Заблоцьким”⁵². На початку наступного року вони змушені були відступити із Закарпаття, але, можливо, що поодинокі козаки залишилися обороняти Ужгород від куруців (І.Тьокьолі оволодів цим містом у липні 1684 р.) під керівництвом польського полковника В.Добшича. “Багато козаків тоді загинуло в горах Карпатських”⁵³, - відзначав свого часу знаний подільський історик Й. Ромле (Антоні).

25 грудня у Белграді посланці Мегмеда IV відібрали у Кари Мустафи збережений у Віденській битві Прапор Пророка та печатку великого візира й задушили його шовковим шнурком⁵⁴. Ця подія символізувала визнання Османською імперією своєї поразки у військовій кампанії 1683 р., яка своїми діями охопила не лише частину Австрії, але й значну територію Угорщини та Словаччини. Значну роль у перемозі європейської коаліції над Османами відіграли також й українці – шляхта зі Східної Галичини, Волині, Київщини та Поділля, які склали майже половину від загальної кількості бойових підрозділів Речі Посполитої. Дієву допомогу королю Яну III Собеському надали також козаки з Правобережної і Лівобережної України та Запорозької Січі. “Яка то красива винахідливість і майстерність козацька”⁵⁵, - так оцінювали військове мистецтво українців під час відвоювання у турків фортець на Дунаї сучасники.

Вже у XVIII ст. слобідський козак Семен Климовський написав вірш, що невдовзі став народною піснею, в якому алегорично описав труднощі одного із задунайських походів українського козацтва:

*Їхав козак за Дунай,
Сказав: — Дівчино, прощай!
Ти, конику вороненький,
Неси да гуляй.
Постій, постій, козаче,
Твоя дівчина плаче;
З ким ти мене покидаєш —
Тільки подумай!*

⁵² Архів головних актів давніх у Варшаві. – Ф. “Архів Замоїських”. – Од. зб. 3036. – Арк. 271-275.

⁵³ Antoni J. Z przeszłości Polesia Kijowskiego. – Warszawa, 1882. – S.31.

⁵⁴ Див.: Мидик Ю. Малаюк із німецької брошури 1684 р. // Український історичний журнал. – №5. – 2009. – С. 214–217.

⁵⁵ Pamiętniki Jana Chryzostoma. — S. 329.

— Білих ручок не ламай,
 Ясних очок не стирай,
 Мене з війни зо славою
 К собі дожидай.
 — Не хочу я нічого,
 Тільки тебе одного,
 Ти будь здоров, мій миленький,
 А все пропадай!..⁵⁶

Дослідники історії літератури стверджують, що у цих віршованих рядках описувалися історичні події, які передували т. зв. Прутському походу московського війська (до його складу входили кілька підрозділів козацтва з Лівобережжя та Слобожанщини) до Молдавії⁵⁷. Але, як відомо, армія царя Петра I так і не добралася у 1711 р. до берегів Дунаю; та і, взагалі, була розгромлена Османами за участю мазепинців К. Гордієнка та П. Орлика поблизу м. Станішешти на р. Прут. Та чи могли ті безславні події відобразитися в уяві козацького інтелектуала?

...Свиснув козак на коня
 — Зоставайся, молода!
 Я приїду, як не згину,
 Через три года.
 Тебе ж, мила, не забуду,
 Поки жив на світі буду.
 Коли умру на війні —
 Поплач обо мні!

Якщо підрахувати кількість українського козацтва у післявіденському поході польсько-австрійських сил протягом другої половини вересня – кінця листопада 1683 р., то вона була такою. До близько 300 козаків на чолі з полковником Апостолом та сотниками Потаренком і Чомухою, які брали участь у Віденській битві, під час виправи союзницької армії до угорських та словацьких земель у другій половині вересня – листопаді приєдналося близько 2 тисячі 900 козаків з Правобережної України (у їхньому складі було багато “нелегальних” лівобережців) та Запорозької Січі, якими керували полковники Війська Запорозького Максим Булига-Курцевич, Семен Корсунець, Василь Іскрицький, і, очевидно, Даровський, а також польські шляхтичі українського/руського Якуб Менжинський і Ян Міхал Мислішевський. Поруч з ними виступали козаки із Запорозької Січі на чолі з полковниками Якубом Вороною, Іваном Киліяном, сотниками (?) Семеном Палієм, Самійлом Івановичем (Самусем) та Захарієм Іскрою.

Taras Chuhlib

“The Cossack was going across Danube”: the military demarche made by European coalition to Hungary and Slovakia after the Battle of Vienna September 12, 1683

The article covers participation of the Cossacks and the nobility of Ukraine-Rus' in the campaign of troops of the Austrian Empire and Poland against the Turks in Hungary and Slovakia. This military campaign was held after the Battle of Vienna September 12, 1683.

Keywords: *the Battle of Vienna 1683, Cossacks in Hungary and Slovakia*

⁵⁶ Слова з пісні “Їхав козак за Дунай...” вперше було опубліковано: Прач И. Собрание народных русских песен с их голосами. – СПб., 1790.

⁵⁷ Пісні та романси українських поетів в двох томах. – К., 1956. – Т. 1. – С. 316 – 323.

Тарас Чухлиб

“Ехал казак за Дунай...”: поход европейской коалиции в Венгрию и Словакию после Венской битвы 12 сентября 1683 г.

В статье освещается участие казачества и шляхты Украины в походе войск Австрийской империи и Речи Посполитой против турок в Венгрию и Словакию. Эта военная кампания произошла после завершения Венской битвы 12 сентября 1683 г.

Ключевые слова: Венская битва 1683 г., казачество в Венгрии и Словакии

Штурм австрійсько-німецько-польсько-українськими військами турецької фортеці Естергом над Дунаєм (Угорщина, 27 жовтня 1683 р.).
Гравюра. Невідомий автор. Кінець 1683 р.

УДК 94(477)“1737–1739”

Геннадій Шпитальов

ДНІПРОВСЬКА ВІЙСЬКОВА ФЛОТИЛІЯ (1737 – 1739)

У даній статті розглядається діяльність Дніпровської військової флотилії під час російсько-турецької війни 1735-1739 рр. Відображено процес будівництва і бойовий шлях флотилії. Розкрито особливості конструкції, а також бойові можливості суден флотилії. Визначено місце флотилії на театрі бойових дій.

Ключові слова: Дніпровська військова флотилія, російсько-турецька війна 1735-1739 рр., будівництво суден.

Початок російському військовому суднобудуванню на Дніпрі було покладено в період російсько-турецької війни 1735 – 1739 рр. У